

## Inhoudsopgave van *Het eeuwig tekort* (2004)

### **Inleiding – een wereld van schaarste**

#### **Deel I Genealogie van de schaarste**

##### **1 Verdreven uit het paradijs – schaarste in de economische wetenschap**

- Export van vervuiling naar de Derde Wereld
- Het economisch denken over schaarste – Lionel Robbins
- Economisch imperialisme
- Filosofische wortels: het utilisme en de zoektocht naar geluk
- Intermezzo: dialoog tussen de econoom en de filosoof
- Algemene en concrete schaarste – twee visies in conflict
- Het raadsel van de dynamische behoeften

##### **2 Motor van vooruitgang en ontwikkeling – schaarste in de liberale ethiek**

- De meerkeuzemaatschappij
- Gematigde schaarste – de ethiek van John Rawls
- Filosofische wortels: David Hume en de verhulling van schaarste
- Intermezzo: dialoog tussen de marketing-deskundige en de filosofisch consulent
- De liberale antropologie van Rawls: dialectiek van vermogens en verlangens
- De miskennis van schaarste in de liberale antropologie
- Het liberalisme als legitimatie van de moderne orde

##### **3 Het woekeren van de mimetische begeerte – schaarste in de sociale filosofie**

- De Tulpenmanie
- Het rijk van de schaarste – Hans Achterhuis en Paul Dumouchel
- Filosofische wortels: René Girard en de innerlijke leegte van het individu
- Intermezzo: dialoog tussen de rijksambtenaar en de sociaal-werker
- De overmoed van de mimetische antropologie
- De geweldstheorie: markteconomie en moraal
- Het spel van productie en consumptie

##### **4 De behoefte aan erkenning – schaarste in de sociale wetenschappen**

- Communistische eenvoud

- Sociale schaarste – Nicholas Xenos en Fred Hirsch
- Filosofische wortels: Thomas Hobbes en de neiging tot wedijver, wantrouwen en trots
- Intermezzo (slot): dialoog tussen twee gepensioneerden
- Gelijkheid en de noodzaak van individuele erkenning
- Mens en natuur
- Een existentiële onzekerheid

## Deel II Omgaan met schaarste

### **Inleiding – een belasting op de zucht naar status?**

#### **5 Lof van de schaarste – utilistische en liberale strategieën**

- De utilistische waardering van verlangens
- Het maximalisatiegebod – voorportaal van de schaarste
- De liberale politiek van verdeling
- Erkenning verwaarloosd – over afgunst en trots
- Intermezzo: globalisering (1), van utilistisch consumentenactivisme tot blind-liberale verering

#### **6 Kritiek van de schaarste – uitdaging van ascese en aristocratie**

- Het ascetisch ideaal
- Grenzen van de ascese
- De aristocratische mensopvatting: redelijke rechtvaardigheid
- Aristocratie als politieke strategie: het ‘redelijke’ onderscheid
- Intermezzo: globalisering (2), consuminderen en protesteren als alternatieve levenshouding

#### **7 Een pluralistisch antwoord op schaarste**

- Schaarste als existentieel probleem
- De *condition humaine*: een veelheid aan activiteiten
- Pleidooi voor pluralisme in persoonlijke activiteiten
- Intermezzo: globalisering (3), de economische exploitatie van politiek en cultuur

### **Epiloog**

**Dankwoord**

**Eindnoten**

**Bibliografie**

**Personenregister**

**Zakenregister**

## Inleiding – een wereld van schaarste

Onze wereld is bevangen door schaarste; veel van ons denken en doen wordt er door beheerst. Het dagelijks taalgebruik getuigt van deze obsessie: ruimte is schaars – zeker in Nederland – , de tijd is schaars, huizen zijn schaars en mobiliteit is een ‘schaars goed’. In een andere gedaante duikt de schaarste op als ‘tekort’: lerarentekort, cellentekort, begrotingstekort, investeringstekort, sommigen spreken zelfs van een ‘maatschappelijk tekort.’ Ook met ‘krapte’ zijn we welbekend: krapte op de arbeidsmarkt, een krappe beurs en de overheid zit altijd ‘krap bij kas.’ Een laatste vormomming zijn de ‘lijsten’, meestal wachtlijsten, voor van alles en nog wat. In de media, in onze gesprekken en in ons beleid overheerst slechts die ene onderneming: het Grote Offensief tegen de schaarste. Want we moeten en zullen overwinnen; koste wat kost.

Dat schaarste ons zulke kopzorgen bezorgt, komt omdat het een verstoord evenwicht is, een gebrekkige balans. Tussen onze behoeften en de middelen om die behoeften te bevredigen, gaapt een pijnlijke kloof; een eeuwig tekort. Schaarste is het universum van teleurgestelde behoeften, van on vervulde verwachtingen. Dat zo’n universum potentiële springstof is voor de samenleving, werd bewezen toen in 2002 een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking zich met Pim Fortuyn keerde tegen de ‘gevestigde politieke partijen.’ Na jaren van on vervulde behoeften aan op tijd rijdende treinen, hard optredende politieagenten en snel opererende ziekenhuizen, was de maat vol. Er was teveel schaarste. De econoom Arnold Heertje verklaarde de onvrede als volgt:

‘Omdat de welvaart is toegenomen zijn de begeerten opgewekt. De rijkere buit die ze [de burgers, R.C.] geboden wordt, werkt stimulerend, maakt ze veeleisender, opstandiger tegen elke regel, en dat terwijl de traditionele regels juist aan gezag hebben ingeboet. (...) De inkomens blijven voortdurend stijgen, maar de tevredenheid van de bevolking neemt niet toe.’<sup>1</sup>

Hier is iets vreemds aan de hand. Op het eerste gezicht spreekt Heertje van het tegenovergestelde aan schaarste: welvaart, stijgende inkomens, rijkdom. Het provocerende van zijn verklaring is dat juist die welvaart de mensen óntevreden heeft gemaakt. Uit overvloed is de schaarste geboren.

Juist ómdat ze zo rijk waren, protesteerden de mensen tegen de schaarste die ze ondervonden – het lijkt in tegenspraak met elke logica. Want de volkswijsheid mag dan wel luiden dat ‘geld niet gelukkig maakt’, toch wordt daar maar al te vaak meteen aan toegevoegd dat het wel een eind kan helpen. In een samenleving van welvaart zou de tevredenheid over de kwaliteit van goederen en voorzieningen toch juist moeten stijgen? Dat die tevredenheid niet stijgt maar daalt, is een regelrechte paradox. Het is

---

<sup>1</sup> NRC Handelsblad, ‘De verwende kiezer en het jaloeziemodel’, 8 augustus 2002.

deze paradox die centraal staat in dit boek. Ik noem hem de ‘paradox van schaarste en overvloed.’ In een tijd van overvloed is er meer schaarste; hoe meer we bezitten, hoe meer de balans tussen onze behoeften en onze middelen verstoord raakt. De vraag is: waarom is dat zo?

In een eerste opwelling bestaat de neiging om het bestaan van deze paradox als één groot misverstand op te vatten. Een denkbeeldige reactie luidt: ‘De ontevredenheid is niet een échte, maar alleen maar een *gevoelde* ontevredenheid; het gevoel van een tekort. Dat gevoel ontstaat doordat we verwend zijn en vergeten onze zegeningen te tellen. Dan overheerst al snel het geklaag.’ Het is een begrijpelijke reactie, maar ze gaat wel uit van een *dédain* voor de klagenden: ze hebben het gewoon niet begrepen. Er is geen echte schaarste, dat lijkt in de vuur van het geklaag alleen maar zo. Dit *dédain* miskent dat aan de klachten een werkelijke spanning ten grondslag ligt. De talloze tv-reportages over de problemen in de oude stadswijken, over de tekorten in de ziekenhuizen en op de scholen bewezen: er waren wel degelijk echte problemen. Natuurlijk staan deze in geen verhouding tot het lot van de armsten der aarde, hun schaarste aan voedsel en aan water. ‘s Avonds in onze luie stoel zullen we dat snel erkennen. Maar het zijn onze eigen schaarstes die ons de hele dag hebben bezighouden en gedurende die dag zullen we nooit zeggen dat dat geen ‘reële schaarstes’ zijn. In de overvloed bestaat wel degelijk echte schaarste.

De paradox is weer terug en nu in scherpere vorm: een reële stijging van welvaart en Bruto Nationaal Product, maar ook van levensverwachting en gezondheid, staat tegenover een al even reële ervaring van schaarste en ontevredenheid. Een nadere analyse van ‘overvloed’ en ‘schaarste’ is nodig. Wat bedoelen we met het begrip ‘schaarste’? Hoe ontstaat schaarste? Moeten en kunnen we er wat aan doen? Over deze vragen gaat dit boek. Door op zoek te gaan naar de antwoorden op deze vragen hoop ik de oorzaken van het moderne ‘maatschappelijk onbehagen’, op het spoor te komen. Dat onbehagen is niet beperkt tot plotselinge politieke uitbarstingen (zoals in 2002) maar is een constante in de moderne cultuur – de cultuur van de schaarste.

----

‘Als er schaarste is aan banen, moeten we dan niet meer werk creëren? Als er schaarste is aan operatiecapaciteit, moeten we dan niet meer artsen opleiden? Wat heeft het voor zin in de plaats daarvan een filosofisch boek te lezen? Zo worden de problemen toch niet opgelost! Zijn er huizen tekort, dan moeten we huizen bouwen. Boek dicht en aan de slag! Geen woorden maar daden!’

Wat heeft de filosofie eigenlijk te maken met schaarste?

-----

Het bestaansrecht van de filosofie zal altijd wel een penibele kwestie blijven. De filosoof is in eerste instantie op zoek naar het *wezen* van schaarste. Over de schuttingen van de verschillende sectoren en disciplines wil hij kijken, en weten wat al die vormen van schaarste met elkaar ‘gemeen hebben’; ontdekken of het bestaan van al die tekorten iets zégt over de wereld waarin wij leven, en... over hoe wij leven, of zelfs... hoe wij ook anders zouden kunnen leven. De verwondering over deze wereld drijft hem daartoe, over de paradox van schaarste in een wereld van overvloed. Maar het is niet alleen verwondering, het is ook kritiek die hem drijft. Kritiek op diezelfde praktische strategieën die een oplossing beloven voor schaarste maar hem niet brengen, die bevrediging voorhouden maar ontevredenheid leveren. De schijn heeft hij tegen, maar hij bijt van zich af.

Eén voordeel heeft de filosoof: hij heeft de tijdgeest mee. Na een decennium van ongekende welvaartsgroei, is er een recessie gekomen. Belangrijker nog: na een decennium van veiligheid en voorspoed, is de wereld een onguur oord geworden, waar terrorisme en anarchie overal op de loer liggen. We spreken van ‘botsingen’ tussen het westen en andere beschavingen; over de vraag of de rest van de wereld wil – of moet – delen in de moderne beschaving waarvan dat westen het boegbeeld is. Het globaliserende kapitalistische systeem, als overwinnaar uit de Koude Oorlog gekomen, wordt bestreden door *Jihad*, het ‘dogmatische en gewelddadige particularisme’ dat als een felle reactie vanuit andere culturen op het westen afkomt. Protesten klinken bij elke internationale topontmoeting weer.<sup>2</sup> Het bestaan van die botsingen en protesten maakt ons onzeker: doen we wel het goede? De oude onzekerheid, de onvrede met het moderne leven die veel mensen in het westen op de één of andere manier altijd gevoeld hebben, komt daar nog eens bovenop. Vandaar een filosofisch program met urgentie: de verworvenheden en nadelen van de moderniteit verder te onderzoeken. De moderniteit – periode grofweg sinds de achttiende-eeuwse Verlichting, de Franse en Industriële Revoluties – heeft filosofen en wetenschappers al vanaf het eerste uur geïntrigeerd. Grote veranderingen in kunst en wetenschap, recht en politiek, religie en economie maakten dat de moderne samenleving in bijna alle opzichten verschilt van premoderne en niet-westerse samenlevingen. In theoretisch opzicht nog steeds een raadsel, dringt ook de praktische vraag zich op: wat moeten we van de moderne tijd en cultuur denken?<sup>3</sup>

In dit boek gebruik ik één specifiek begrip als invalshoek om dit raadsel van de moderniteit verder te ontleden: ‘schaarste.’ Eerste intuïtie: economen hebben als

---

<sup>2</sup> Zie Benjamin Barber, *Jihad vs. McWorld*. Barbers belangrijkste stelling is dat in de strijd tussen deze twee een andere centrale verworvenheid van de moderniteit, de democratie, in gevaar komt (*Jihad vs. McWorld*, p. 19).

<sup>3</sup> Een inspirerende poging om de moderniteit kritisch te bestuderen zonder ‘het kind met het badwater weg te gooien’, wordt gedaan door Charles Taylor in zijn *De malaise van de moderniteit*. De sombere titel doet anders vermoeden, maar het boek wil ‘noch een radicale veroordeling noch een onkritische verheerlijking’ bieden. Taylor meent dat het leidende ideaal van de moderniteit (hij spreekt van ‘authenticiteit’) op zich waardevol is, maar is ontaard. Daarom zijn in zijn visie ‘herstelwerkzaamheden’ nodig (zie p. 35).

eerste het begrip gebruikt, om de basistrekken van het moderne mensbeeld te beschrijven. Aangezien economie de 'prima philosophia' van de moderne tijd is, moet daar wel iets bijzonders aan de hand zijn. Enkele filosofen maar ook antropologen en sociologen zijn gevolgd en hebben datzelfde begrip vervolgens als ankerpunt voor kritiek op de moderniteit gebruikt. Hoewel zelden als zodanig herkend, blijkt schaarste een belangrijke functie te vervullen: als teken en wegwijzer om veranderingen en ideeën omtrent de moderne mens en maatschappij op het spoor te komen. Niet vreemd dat de meest gehoorde klachten over de westerse levensstijl die uit andere, met ons botsende culturen komen – individualisme en gebrek aan gemeenschapsleven, moreel verval en hoge criminaliteit, plat materialistische consumptiecultuur – allemaal iets te maken blijken te hebben met het thema van schaarste.

-----

Filosofie is een poging tot 'systematische reflectie'. *Reflectie* is nadenken over de werkelijkheid, met de filosofische verwondering als uitgangspunt. Reflectie betekent ook dat het niet gaat om empirisch onderzoek in de strikte zin van het woord, zoals het door de vakwetenschappen wordt beoefend. Dus hier geen hypothesen, experimenten en metingen. Enkel het vermogen tot nadenken, vergelijken en analyseren moet het werk doen. Maar daarmee is filosofie geen vrijblijvend nadenken, waarmee 'filosofen' nog wel eens wordt geassocieerd; het is *systematische* reflectie, een grondige, nauwkeurige poging om één of meerdere aspecten van de werkelijkheid te bevatten, haar betekenis te achterhalen. De filosofische systematiek die daarbij de leidraad is, is het onderzoeken van de opvattingen van hen die vóór mij de filosofie hebben beoefend. In de kritische vergelijking van hun opvattingen moet een groter inzicht aan de dag treden. Ik zal deze methode van debat en dialoog met voorgangers in dit boek gebruiken om de betekenis van het fenomeen van de schaarste te achterhalen.<sup>4</sup>

Dat stelt ons meteen al voor een probleem, want er is eigenlijk geen 'debat over schaarste', zoals er een erkend filosofisch debat is over 'rationaliteit', 'individualisme' of 'rechtvaardigheid.' Schaarste is een nauwelijks ontgonnen terrein. Haar invloed speelt zich grotendeels af achter de schermen. Er zijn wel een aantal filosofische en wetenschappelijke disciplines waarin het begrip 'schaarste' ter sprake is gekomen, maar deze staan grotendeels op zichzelf, zonder dat er van een echt debat

---

<sup>4</sup> Ik behandel het thema schaarste vanuit de 'praktische filosofie', waarin wordt nagedacht over 'menselijk handelen' (i.t.t. de theoretische filosofie, waar in logica, kenleer, taal- en wetenschapsfilosofie wordt nagedacht over 'menselijk weten/denken'). Alle belangrijke subdisciplines binnen de praktische filosofie komen in dit boek aan bod en zijn voortdurend met elkaar verweven, want denken over schaarste veronderstelt een visie op de mens (wijsgerige antropologie), op de vraag hoe hij moet handelen (ethiek) en hoe hij daarmee in de gemeenschap staat (politieke en sociale filosofie).

sprake is.<sup>5</sup> Eén van de doelen van dit boek is de onderliggende structuur van dat debat te ‘reconstrueren,’ de muren te slechten tussen de verschillende intellectuele denkrichtingen, de ideeën over schaarste uit verschillende hoeken naast elkaar te zetten en op zoek te gaan naar overeenkomsten en verschillen, tegenstellingen en verbanden. Het enige boek waarin voorzover mij bekend eerder een dergelijke poging is ondernomen, is het boek *Het rijk van de schaarste* (1988) van Hans Achterhuis. In zijn boek reconstrueert Achterhuis uit de geschiedenis van de filosofie een *discours* over schaarste. Hobbes, Locke, Rousseau, Marx en Foucault zijn daarin de grote hoofdrolspelers. De verdienste van zijn boek is groot; alle reden dus om Achterhuis’ visie op schaarste hier ook te behandelen (in hoofdstuk drie).<sup>6</sup>

De vier disciplines die ik zal behandelen zijn de economische wetenschap (hoofdstuk één), de liberale ethiek (twee), de sociale filosofie (drie) en de sociale wetenschappen (vier). Het economisch schaarstebegrip uit het eerste hoofdstuk fungeert als ‘aanjager’ van de discussie: in dat hoofdstuk zal duidelijk worden dat we de paradox van schaarste en overvloed moeten zien als een vraag naar de ‘dynamiek van behoeften’, die in de economische wetenschap ontstaat maar daar niet kan worden verklaard. Daarmee is de precieze vraagstelling gegeven die in de daaropvolgende hoofdstukken centraal staat. De disciplines in die hoofdstukken geven elk een verschillend antwoord op de vraag hoe die dynamiek van behoeften wél zou kunnen worden verklaard.

Ook in een ander opzicht is het nodig om muren te slechten. Aan de bron van moderne opvattingen over schaarste staan historische filosofische stromingen en denkers. In dit boek laat ik de verwantschap tussen deze stromingen en denkers en de moderne opvattingen zien en hoop zo de discussie te verrijken. De historische denkers spraken meestal niet expliciet over schaarste’, maar toch hebben zij een belangrijke invloed uitgeoefend op de meer recente ideeën over schaarste. Daarom zal ik bij elke discipline de ‘filosofische wortels’ van de daar besproken ideeën over schaarste proberen bloot te leggen.<sup>7</sup>

---

<sup>5</sup> Het lijkt erop dat de auteurs in de verschillende disciplines niet altijd op de hoogte zijn van elkaars werk. Dit is waarschijnlijk een gevolg van de wetenschappelijke specialisatie (filosofen, economen, sociale wetenschappers), waardoor men ‘met zijn eigen dingen bezig is’, en geen tijd heeft om van vorderingen in andere disciplines kennis te nemen; maar ook de taalkloof lijkt een rol te spelen, net als de scheiding tussen de Angelsaksische en continentale intellectuele culturen.

<sup>6</sup> De opzet van mijn onderzoek verschilt van dat van Achterhuis in twee opzichten. 1) Daar waar hij schaarste historisch benadert, aan de hand van de vijf genoemde filosofen uit de traditie, hanteer ik een meer systematische opzet (welke theorieën over schaarste kunnen we onderscheiden?). 2) Ik behandel als hoofdfiguren ook niet-filosofische auteurs die over schaarste hebben nagedacht, zoals enkele economen en sociale wetenschappers.

<sup>7</sup> Deze overtuiging is mij ingegeven door moderne filosofen die op een vruchtbare manier laten zien wat het karakter is van de moderniteit door haar ontwikkeling in de tijd te traceren en te analyseren in het werk van de klassieke, vroegmoderne en moderne filosofen -- om op basis daarvan tot een systematische stellingname te komen. Voorbeelden van een dergelijke ‘ideënhistorische’ aanpak zijn Alasdair MacIntyre's *After Virtue*, Hannah Arendt's *The Human Condition*, Charles Taylor's *Sources of the Self* en Hans Achterhuis' *Het rijk van de schaarste*. Het risico is dat men historische auteurs foutief interpreteert, want het is onmogelijk tegelijkertijd historisch specialist van alle tijdvakken en filosoof



Naast het kritisch vergelijken van opvattingen en aangaan van het debat met voorgangers is een andere typisch filosofische taak en methode het stellen van normatieve vragen; vragen naar de manier waarop wij zouden moeten handelen. Eén van de vier beroemde vragen van de Immanuel Kant waarmee hij de filosofie wilde definiëren is de vraag ‘wat moet ik doen?’ Vertaald naar dit boek levert dat op: ‘hoe moeten we met schaarste omgaan?’ Moeten we oplossingen zoeken voor schaarste? Moeten we ermee leren leven? Zijn er ‘wegen uit de schaarste?’ Een filosofisch onderzoek van de schaarste is niet compleet zonder een verkenning van deze vragen. Ze staan centraal in het tweede deel van dit boek, waar verschillende mogelijke antwoorden aan bod komen. Een eenduidig antwoord op de normatieve vraag naar de omgang met schaarste bestaat echter niet – dat verklap ik alvast. Niettemin hoop ik in het tweede deel het tekort van de gangbare benaderingen duidelijk te maken en enkele aanzetten te geven voor een genuanceerde maar kritische omgang met schaarste.

---

zijn. Dit risico weegt echter ruimschoots op tegen de voordelen: juist door vergelijking van visies uit verschillende tijdvakken kunnen wij veel leren over wat er zo specifiek is aan onze eigen tijd en ons eigen denken. John Cottingham drukte dit als volgt uit: ‘Maar filosofie is, zoals al vaak is opgemerkt, nooit simpelweg de “geschiedenis van ideeën”: de filosofische verheldering die we van ideeën uit het verleden krijgen, hangt af van de manier waarop we ze plaatsen in de context van meer recente ontwikkelingen; en omgekeerd, elk meer dan oppervlakkig begrip van onze hedendaagse situatie vereist dat we in een voortdurende dialoog treden met wat aan ons voorafging.’ (John Cottingham, *Philosophy and the good life. Reason and passions in Greek, Cartesian and psychoanalytic ethics*, p.6-7).